

Ю. С. Кириченко

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

**«Особистість» Грицька Основ'яненка
в «Малороссийских повестях» Г. Квітки**

Кириченко Ю. С. «Особистість» Грицька Основ'яненка в «Малороссийских повестях» Г. Квітки. У статті досліджується ігрове вираження елементів фіктивної біографії та «особистості» оповідача в «Малороссийских повестях» Г. Квітки. Показано, що ілюзія реальності «особистості» оповідача виникає завдяки його численним самохарактеристикам (спогадам про минуле, коментарям описуваних подій, роздумам на морально-етичні та філософські теми тощо), що в сукупності із «мовною поведінкою» дозволило в основних ракурсах реконструювати фіктивну біографію і систему стереотипів, носієм яких виступає оповідач.

Ключові слова: *усна оповідь, автор, оповідач, читач, гра, стереотип.*

Кириченко Ю. С. «Личность» Грицька Основьяненко в «Малороссийских повестях» Г. Квитки. В предлагаемой статье исследуется игровое выражение элементов фиктивной биографии и «личности» рассказчика в «Малороссийских повестях» Г. Квитки. Показано, что иллюзия реальности «личности» рассказчика формируется благодаря его многочисленным самохарактеристикам (воспоминаниям о прошлом, комментариям событий, размышлениям на морально-этические и философские темы), что вместе с «языковым поведением» позволило в основных ракурсах реконструировать фиктивную биографию и систему стереотипов, носителем которых является рассказчик.

Ключевые слова: сказ, автор, рассказчик, читатель, игра, стереотип.

Kyrychenko J. «Person» of Grytsko Osnovjanenko in «Malorossijsky povesti» by G. Kvitka. Game expression of elements of the fictitious biography and «person» of the narrator in «Malorossijsky povesti» by G. Kvitka is explored in this article. It is shown that illusion of a reality of «person» of the narrator is formed because of numerous self-characteristics (to memoirs on the past, comments of events, reflexions on morally-ethical and philosophical themes) that has allowed to reconstruct the fictitious biography and system of the stereotypes of the narrator.

Keywords: narration in first person, author, narrator, reader, game, stereotype.

Оповідна організація «Малороссийских повестей» Г. Квітки належить до актуальних питань сучасного літературознавства. До її вивчення в різний час зверталися М. Зеров [5], Ю. Савченко [7], Є. Вербицька [3], О. Гончар [4], О. Борзенко [2] та ін. Однак поза увагою залишився цікавий аспект, пов'язаний із ігровим вираженням у тексті елементів фіктивної біографії та й навіть «особистості» оповідача. Відтак завданням пропонованої розвідки буде розкриття означеного аспекту.

Ілюзія реальності «особистості» оповідача виникає завдяки ігровій організації художньої прози письменника. Ця гра починається заголовком «Малороссийские повести, рассказываемые Грицьком Основьяненком», який прогнозує умовну ситуацію усної оповіді. Така ілюзія виникає й завдяки численним самохарактеристикам Грицька, який перериває розповідь спогадами про минуле, коментарями описуваних подій. Крім того, у повістях присутні розлогі роздуми на морально-етичні та філософські теми. Усе це дозволяє окреслити світогляд оповідача як своєрідної «особистості» та художньої маски автора. У такому контексті варто зробити деякі термінологічні уточнення. На думку М. Бахтіна, усна оповідь важлива не лише як «індивідуальна та типова манера мислити, переживати, говорити» [1:113], але передусім як «манера бачити та зображувати» [1:113], тому основна функція оповідача полягає саме в заміщенні автора [1:113]. У зв'язку з цим важливо враховувати інтенції автора як носія концепції твору, які проникають в слово оповідача, передбачаючи умовність фіктивної ситуації усної оповіді [1:113]. Дослідник наголошує, що автор «зсередины» користується словом оповідача «для своїх цілей, змушуючи нас виразно відчувати дистанцію між собою та цим чужим словом» [1:113].

Важливо також відзначити, що Грицько Основ'яненко не є героєм твору та не бере

участі в описуваних подіях, а лише розповідає відомі йому історії. Тому образ оповідача складається передусім завдяки розкиданим по різних творах самохарактеристикам, які в сукупності із «мовною поведінкою» дозволяють окреслити фіктивну біографію та систему стереотипів, носієм яких виступає оповідач.

Згадок про біографічні подробиці в повістях небагато, але все-таки вони дають можливість описати основні «віхи життя» Грицька Основ'яненка. Крім того, ці деталі частково навіяні біографічним досвідом автора, що виступає додатковим ігровим елементом в оповідній структурі «Малороссийских повестей». Так, прізвище Грицька свідчить про його походження зі слободи Основа Харківської губернії. Уявлення про приблизний вік оповідача виникає завдяки його самохарактеристикам: Грицько часто наголошує на тому, що він уже літня людина із багатим життєвим досвідом

Послухайте мене; я таки пожив на світі, бачив дечого чимало на своєму віку, а що й чував від стариків; бачив і добро, і худо, розберу потроху, де чорне, де біле [6:302–305].

Оповідач побіжно згадує також про навчання в Харківській колегії

я... служив... у колегії і вчивсь склади писати, бо був ще хлоп'я по дев'ятнадцятому году [6:153–154].

Молодість оповідача пройшла в Харкові, завдяки чому він добре знає це губернське місто

Я зріс у Харкові, був молод, так як мені не знати Гончарівки! [6:306].

Після навчання Грицько повернувся до села, де й минула більша частина його життя. Таким чином, окреслені біографічні подробиці свідчать про непослідовність у змалюванні оповідача, адже отримана ним освіта не узгоджується з образом простолюдина, який складається в читача на основі частини самохарактеристик Грицька Основ'яненка. Але це дозволяє виправдати

деякі сюжетні деталі, такі як писемність, обізнаність із міським життям тощо.

Згадки про минуле, якими Грицько перериває свої розповіді, стосуються не лише біографії, а й емоційної сфери «особистості» оповідача, що посилює враження реальності створеного автором образу. Наприклад, історії кохання часто виликають у Грицька спогади про молодість:

Ох! тут і своя молодість згадується!...
Якого то дива не робили зо мною і карії очі,
і румянії щоки, і біленькі рученята! Годі!... Не
хочу згадувати, тільки жаль бере!... [6:323].

Завдяки цьому Грицько Основ'яненко постає не просто абстрактною оповідною інстанцією, а своєрідною «особистістю», якій властиві такі самі переживання, як і читачеві / слухачеві:

Згадайте лишень, братця, як вам тогді було,
як ви зроду вперше поцілювали ту дівчину, котру
ви щиро любили? Чи можна ж то розказати
або списати, яково вам тогді було? Не розпитуйте ж і мене,
яково було нашій Оксані: хіба б жаром на полом'ї писати та іскрами засипати,
так тогді б потрапив, як списати... А капітанові що?
Нічогісінько. Згадаймо ж таки вп'ять, як ми, хоч і вперше,
цілювали ту дівчину, котру, не люблячи, тільки піддурювали.
Тільки що смачно, мов після трьох день без люльки
роменського тютюну смокнеш [6:272].

Грицько стає уявним щирим другом, який ділиться із фіктивним слухачем потаємними думками, розповідає про особисті сердечні переживання. У такий спосіб імітація безпосереднього усного мовлення дозволяє сформулювати враження дружньої бесіди між оповідачем та уявним слухачем. Читач залучається до віртуального простору літературного тексту й наділяється певною системою філософських, релігійних, морально-етичних поглядів, які передаються йому від автора посередником-оповідачем. Завдяки цьому у читача формується враження уявної приналежності до простонародного середовища. Наприклад, Грицько неодноразово згадує про приятелів, від яких він дізнався свої історії та які потенційно можуть бути знайомі й фіктивному слухачеві

а хто й казав, коли знаєте, Йохим Хвайда,
що позаторік вмер [6:157].

Усе це вказує на уявну синхронізацію почуттів, емоцій або й навіть елементів біографій оповідача та фіктивного слухача.

Окрім того, самохарактеристики оповідача «Малороссийских повестей» дозволяють виокремити таку важливу рису його психологічного портрету, як стереотипність світогляду. У цьому контексті варто наголосити на наслідуванні Г. Квіткою окремих зразків житійної та пропові-

дницької літератури із усталеною системою релігійних і морально-етичних ідеалів, відповідно до якої судження Грицька Основ'яненка ілюструють дихотомію життєвих орієнтирів із поділом світу на «добро» і «зло». Сюди органічно вписуються простонародні погляди оповідача, яким також властива стереотипність.

Окремої уваги заслуговують, на нашу думку, етностереотипи оповідача, які ілюструють ставлення українського простолюду до інших народів. Прикметно, що в цьому аспекті поділ світу на «добро» та «зло», здійснюваний оповідачем, корелює з опозицією свій/чужий. До «своїх» Грицько зараховує селян, а до «чужих» – перш за все представників інших етносів (росіян, євреїв, циганів, німців тощо), які сприймаються ним із певною осторогою. Оцінка інших націй відбувається посередництвом апеляції до усталених та авторитетних стереотипів:

Наш братчик не бабак; він же пори. Слава тобі господи! він, нехай бог боронить, не москаль, щоб йому, покинувши жінку, діточок і худобоньку, та за тією бідною копійчиною шлягись по усім усюдам і швандяти аж на край світу та кровавим потом її заробляти. Та чого тут і вередувати? Коли вродив бог хлібця та дав його зібрати, то й дожидай, поки прийде нужда, <...> та й розшугуй собі, щоб і сюди, і туди стало. А як удоволив усіх, от тогді вже справний козак! [6:10–11].

Тому особливо обурює оповідача наслідування селянами органічно непритаманного їм способу життя представників «чужих» націй:

Гай, гай! Вже і в Липцях завелися кабаки, неначе – нехай бог милує – у Расєї. Відкіля ж то се узялось? Общество нас так прикрутило, щоб, бач, відкупщик за нас, хто нездужа, зносив гроші у подушне; так узявсь не з справжніх відкупщиків, а – таки нічого гріха таїти – знайшовсь із наших, хрещених людей, що уступив у їх віру та, як той Юда, узявсь держати і Липці, і другії слободи на московський лад; і вже в них не шинок зовється, а кабак, і там вже уся московська натура, і там усе москаль наголо, як у Туреччині турки; та усе народ проворний: ні доїсть, ні доспить, усе об тім тільки й дума, щоб заробить копійку. Така вже їх московська поведенція! А як тільки нашого братчика, хоч би і у кабаці, обдурюють, так ну, ну, ну! [6:9].

Типовими для оповідача є іронічне співставлення «чужого» з інфернальними силами. Так, наприклад, мовлення чортенят асоціюється в Грицька із французькою мовою: вони «гиргочуть»

не по-нашому, а по-панськи, як той хранцуз вчить паненят, що таки у нашому селі [6:205].

Нечиста сила нагадує йому представників інших етносів:

Аж ось під'їхала бричка, і з неї виліз так проворно, вже стар чоловік, чи купець-москаль, чи жид-шинкар, не вгадаєш... Каптан на ньому китаєвий, широкий та довгий, а пуше полотнище ззаду: так і волочиться, мов у тієї жінки нашого повіреного, що як була міщанкою, так ходила у спідницях, а як мужик її шморгнув у дворяни, так почепила таке плаття, як на справжніх панях, що хвіст так і волочиться. <...> Чудний мені наш Хома Масляк! Як таки він нічого не второпав?.. Чому у Юдунового каптана задне полотнище таке довге, неначе у паней? Еге! хвіст закривало... Чи чоловіча ж на ньому твар? І у річах він здидикав, мов жид. Аж ось і стало, що то був чорт, справжній, настоящий чорт! [6:198].

Тож до «чужих» оповідач відносить не лише інші народи, а й поміщиків, дрібних чиновників, міщан, які втратили свою «звичайність» і «природність». Так, описуючи бенкет нечистої сили, оповідач вказує:

Тільки вже ні під квітками, ні під пір'ями, і ні під яким брилем, і ні під якими кучерями не можна було поховати рогів: так і стирчать. Таки усі були, як настояще городське панство [6:205].

Страшніші за чортів для оповідача лише «главний повірений та корчемний засідатель», які, якби зустріли нечисту силу,

дали б їм зараз перцю, хоч би і перечорт був: зараз би потаскали у поліцію, та затасовали б у яму, та к допросу... пляшки б і усяка посудина порозпропадала б і вже й не шукай, а сам, хоч би самий старшенний чорт, сидів би поти у ямі, аж поки не зніс би грошей за усяку пляшку, як і за відро. Вони і чорту не подивляться у зуби, знаємо їх! [6:206].

Окреслена в основних ракурсах ідеалізація «свого» (питомо українського, що на ділі прирівнюється до простонародного) та засудження «чужого» засвідчує стереотипність мислення Грицька. Впадає в око схематичність, спрощеність та категоричність у судженнях, що спричинило скорочення до мінімуму визначальних рис інших етносів, які у сприйнятті оповідача постають сумнівними в моральному плані. Крім того, за межами української нації, на переконання оповідача, знаходяться також поміщики, міщани, дрібні чиновники, які нехтують важливими зв'язками із релігійною, морально-етичною, культурною традицією.

Поряд із окресленими етностереотипами доречно, на нашу думку, виділити також стереотипи Грицька Основ'яненка, які дають змогу осмислити особливості сприйняття оповідачем

самого себе та в цілому селянського середовища, до якого він себе відносить.

Насамперед варто хоча б побіжно зупинитися на особливостях релігійності Грицька Основ'яненка, оскільки вона великою мірою вплинула на формування моделі праведного життя простолюду, визначаючи норми моралі, етикету та навіть особливості філософського осмислення дійсності. Релігійність оповідача значною мірою відображає простонародну рецепцію християнства. Це особливо помітно в численних модифікаціях назв церковних свят та постів, які пов'язуються не лише з річним господарським циклом, а й з особистим життям учасників історій, які розказує Грицько. Так, найважливіші події за участю героїв повісті «Маруся» співвідносяться із християнським календарем. Чекання коханого, приміром, перетворюється на монотонне чергування трудових днів, православних свят та постів:

Одробилися у полі, стали від Семена звечора сидіти, Маруся прийнялася прости; а з Покрови удосвіта встає, пряде, шие, поратється та все журиться, ... бо об Василеві ні чутки, ні вісточки; як у воду канув. От і Пилипівка; от і Ганнино зачатіє; зачали парубки засилати старостів до дівчат. <...> От і М'ясниці пройшли, і усюди пішла слава, що Дротівна Маруся і горда, і пишна; за тутешніх парубків не хоче, а жде собі панича із-за моря. <...> Пройшов піст, відговорились і – слава тобі Господи – дождались Воскресенія [6:57–58].

А на Великдень Маруся, зустрівшись на рещті після довгої розлуки із коханим, чи їла що, чи не їла; їй лучче усяких розговін – опріч празника святого – те, що Василь вернувся і жив і здоров [6:60].

Таким чином, у розказаних оповідачем історіях християнські свята та пости не лише маркують перебіг подій, а й вписують їх у своєрідний міфологізований цикл життя героїв.

Поеднання християнства та простонародного світогляду прослідковується також і в родинних стереотипах оповідача. Ідеальна сім'я, з точки зору Грицька, має патріархальний характер, який, проте, не виключає важливої ролі жінки та поважного ставлення до неї. На думку оповідача, такий порядок визначений не людьми, а Богом, тому є природним та органічним для людського існування:

Господь милосердний, як є він на небесах, так замість себе дав нам на землі родителів: батько – щоб навчав та до розуму доводив; а щоб чоловік молодий здуру не затужив та не збився з пантелику, так тут мати з такою любов'ю, як є Господь милосердний до нас, грішних [6:261].

Запорукою гармонійного життя є дотримання подібних приписів, які сприймаються оповідачем одночасно «Божими» і «старосвітськими» [6:52], тобто «природними» для людини. Показовим у цьому контексті видається епізод із повісті «Маруся». Так, мати головної героїні Настя, не розуміючи, чому чоловік не дозволяє побратися дочці Марусі із Василем, все одно підкоряється цьому рішення:

Та хіба ж я не жона своєму мужу, щоб не мала його слухати? У нас іде по-божому та по-старосвітськи; він мені закон, а не я йому [6:52].

Оповідач неодноразово окреслює портрет ідеального селянина, головними чеснотами якого є чуйність, побожність, працьовитість, чесність тощо. Відповідність такому ідеалу сприймається Грицьком необхідною умовою гармонійного існування. А розрив із цими «природними» нормами життя спричиняє до порушення встановленої рівноваги і впливає на людську долю, а також викликає засудження оповідача й інших представників селянського простору. Так, героїня повісті «Сердешна Оксана» висловлює «горді думки», які суперечать простонародній моралі:

... я б пішла за купця або за поповича... Якби мені таке щастя! Що то люблю, щоб у розкоші жити, щоб пити, їсти, і хороше ходити було що [6:267].

Мати ж застерігає її від неправильного життєвого вибору й окреслює модель ідеального селянського життя:

...хіба ж усі хороші йдуть за паничів або за купців? Потурай, буде хороша, як тая квітка, а таки йде за хлібороба; і у полі з ним робить, і дома порасться, і краса її не пропала: вона породила діточок і дякує Богу, а дівчата її теж красиві, як і вона була. Та от і я: і я була на усе село дівка... Та я ж не дуже що подумала і не загордилась, а таки, як лучився чоловік з наших, пішла за твого батька, за Охріма, хоч і удовець був, та чесна душа була; і жили з ним, дякуючи Бога милосердного. Ей, доню, кинь такі горді думки! Се тобі смушення від нечистого, Господи нас борони від нього! Гляди тільки, щоб тебе сі думки не завели в погибель – нехай тебе сохранив Мати Божа [6:267].

Пізніше Оксана вже сама усвідомлює причини своєї недолі, коли повертається додому, втікаючи від кривдника із позашлюбною дитиною:

Уміла ти, Оксано, матір покинути, уміє ж і знайти її! Не боялася мандрувати, не бійся ж і вертатись! Мала у розкоші життя, терпи ж тепер і голод, і усяку біду... Що ж робити? Що ступлю, то дальше від гріха, а ближче до матері... Господи, благослови [6:290].

Таким чином, розказані оповідачем історії дозволяють виокремити набір стереотипів, які стосуються простонародного середовища, до якого належить Грицько Основ'яненко. Вони великою мірою пов'язані із релігійністю, яка у багатьох аспектах визначає взірцевий морально-етичний кодекс простолюду. Впадає в око вибірковість психологічних характеристик українського селянина із такими основними рисами вдачі як чутливість, побожність, працьовитість, покірність, справедливість, вірність традиції тощо. Порушення цієї усталеної моделі поведінки спричиняє до порушення гармонійності людського життя.

Отже, Грицько Основ'яненко сприймається читачем не завжди як абстрактна оповідна інстанція «Малороссийских повестей» Г. Квітки, а як своєрідна «особистість». Це досягається завдяки поширеним самохарактеристикам оповідача, який повчає фіктивного слухача, ділиться своїми спостереженнями, розповідає про своє минуле, жартує тощо. Маска оповідача дозволила автору сформувати особливий образ українця-простолюдина із певним набором стереотипних поглядів, які ілюструють розмежування «доброго» і «злого» – тобто «свого» (питомо українського, що фактично прирівнюється до простонародного) й «чужого» відповідно.

Окреслений аспект дослідження видається перспективним для подальшого аналізу оповідної структури україномовної прози Г. Квітки, оскільки поза увагою на сьогодні лишаються її генетичні зв'язки із фольклором та давньою книжністю. Окрім того, більш послідовне врахування просвітницько-сентименталістської парадигми літературного процесу перших десятиліть XIX ст. дозволить поглибити розгляд фіктивної особистості оповідача «Малороссийских повестей» Г. Квітки.

Література

1. Бахтин М. М. Проблемы творчества Достоевского / М. М. Бахтин. — Л. : Прибой, 1929. — 244 с.
2. Борзенко О. І. Сентиментальна «провінція» (Нова українська література на етапі становлення) / О. І. Борзенко. — Х., 2006. — 322 с.
3. Вербицька Є. Г. Г. Ф. Гвітка-Основ'яненко (Життя і творчість) / Є. Г. Вербицька. — Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1968. — 155 с.
4. Гончар О. І. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість / О. І. Гончар; [відп. ред. С. Д. Зубков]. — К. : Наук. думка, 1969. — 365 с.

5. Зеров М. Квітка й пізніша українська проза / Микола Зеров // Життя й революція. — 1928. — № 12. — С. 105—113.

6. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори. В 7 т. Т. 3. Прозові твори / Г.Ф. Квітка-Основ'яненко ; [ред. колегія : П. М. Федченко (голова), О. І. Гончар, Б. А. Деркач, С. Д. Зубков, Д. В. Чалий ; упоряд. і прим. М. С. Грицюти ; ред. тому Б. А. Деркач]. — К. : Наук. думка, 1981. — 479 с.

7. Савченко Ю. До проблеми розповіді в творчості Г. Квітки-Основ'яненка / Юрій Савченко // Твори : в 2 т. Т. 2 / Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко. — Х. : ДВУ, 1929. — С. 387—418.